

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ РОЗВИТКУ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

УДК 94:304,44(477. «17, 18»)

Боднар А. М.

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри права, професійної та соціально-гуманітарної освіти
Заклад вищої освіти «Подільський державний університет»
м. Кам'янець-Подільський, Україна
E-mail: bodnar.alla@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6725-3625

Белінська Л. М.

викладач історії
Відокремлений структурний підрозділ
«Кам'янець-Подільський фаховий коледж харчової промисловості
Національного університету харчових технологій»
м. Кам'янець-Подільський, Україна
E-mail: ludmilabelinska9@gmail.com

ЕТНІЧНА ТА КОНФЕСІЙНА СПЕЦИФІКА ЕВОЛЮЦІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Анотація

Кінець XVIII-початок XIX ст. був часом великих політичних змін і соціальних перетворень в Україні, спричинених насамперед новою геополітичною ситуацією у Центральній та Східній Європі.

Поділля разом з усім Правобережжям наприкінці XVIII століття було анексоване Російською імперією внаслідок другого поділу Речі Посполитої. Ця територія стала для метрополії цінним поповненням, адже була багатою та густонаселеною. Після приєднання краю царська влада негайно розпочала масштабну перебудову суспільного життя відповідно до загальноімперських потреб та інтересів.

Освітня сфера регіону зазнала істотних етнонаціональних змін, спричинених, з одного боку, русифікацією та знищенням Уніатської церкви й уніатського шкільництва як важливих засобів збереження культурно-духовної спадщини й національної єдності українців; з іншого боку, розширенням світських навчальних закладів за російськими стандартами та створенням шкіл для нових колоністів.

Перед царизмом постало питання інкорпорації місцевого населення в «загальноросійське тіло». Він розумів, що для цього недостатньо розмістити на території краю значні військові сили, провести адміністративно-територіальну реформу, заповнити управлінські кабінети російськими. Потрібно було змінити світогляд місцевого населення, перетворити його на вірнопідданих імперії й на кінцевому етапі повністю його русифікувати.

Особливо важко це було зробити з поляками, які до приходу на Правобережжя росіян були тут пануючим етносом і мали всі атрибути державної нації. Одним із них є національна, в даному випадку польська, система освіти, що працювала на потреби Речі Посполитої.

У Речі Посполитій освіта була тісно пов'язана з релігійними установами, і насамперед з римо-католицькими та греко-католицькими орденами (францисканці, єзуїти, домініканці, кармеліти, василіани).

Ключові слова: заклади освіти, парафіяльне шкільництво, духовна семінарія, Поділля, культурно-освітня сфера, конфесійні особливості, сім'я.

Вступ. У вітчизняній історичній науці широко досліджено різні аспекти розвитку освіти та культури етнічних меншин України. Вийшли друком монографії, статті, присвячені стану єврейської, польської та німецької освіти. Водночас у багатьох історичних та краєзнавчих працях майже не розглядається діяльність навчальних закладів, де навчання велося російською мовою. Актуальність даної теми зумовлюється тими непростими процесами у російсько-українських міжетнічних взаєминах, які подекуди і зараз трапляються в Українській державі. У цій статті проаналізовано процеси еволюції в розвитку освітньої сфери Подільської губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. Після анексії Правобережної України російська влада застала на її території досить розгалужену систему освіти, якою здебільшого опікувалися римо-католицька та греко-католицька церкви. Усвідомлюючи це, Санкт-Петербург із перших днів у регіоні почав обмежувати польську систему освіти та розвивати російську. Цей процес супроводжувався активними змінами у духовно-релігійній сфері.

Мета роботи – показати всю складність і суперечливість змін у сфері освіти Подільської губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. та розкрити її роль у суспільному житті регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім варто зазначити, що на розвиток мережі навчальних закладів та освіти на Поділлі, як і на всіх українських землях, що увійшли до складу сусідніх імперій, впливала низка факторів – політичних, соціальних, економічних, етнонаціональних, релігійних, колонізаційних і міжнародних.

Трансформації в освітній сфері Поділля були значною мірою зумовлені зростанням поліетнічного складу його населення та все більшою різноманітністю культурно-освітньої сфери, що формувалася внаслідок аграрної колонізації [4, арк. 14-16]. У 1795 році на території Подільської губернії, однієї з найбільших у Російській імперії, проживало 11 365 511 осіб, з яких 580 396 були чоловіками, а в 1811 році чоловіків було 594 074 [1, с. 574].

Дослідниця Н. Сейко наводить дані перепису 1897 року, згідно з якими в губернії налічувалося 17 міст і 120 містечок, а загалом – 7207 населених пунктів [10, с. 277]. Протягом досліджуваного періоду не лише зросла чисельність населення регіону, але й суттєво змінилася його етнонаціональна структура. Зокрема, за чисельністю на друге місце після українців вийшли євреї, на третє – поляки, а четверту сходинку посіли росіяни. У сільській місцевості краю змінити етнонаціональну картину царизм значною мірою не міг. Натомість вплинути на неї на користь Російської держави було значно простіше в містах, що стали адміністративними центрами губернії та повітів, а також у містечках. Багаторічне перебування поляків на території Поділля, поява євреїв, а також заселення краю росіянами та представниками інших етносів призвели до зростання соціально-економічного напруження та психологічного дискомфорту, що спричинило все більше загострень і стресових ситуацій. Етнічне урізноманітнення населення Поділля, зумовлене польською, єврейською, російською та іноземною колонізацією, призвело до виникнення та розвитку не лише польських, російських і єврейських світських та церковних навчальних закладів, а й шкіл для колоністів. Зокрема, наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття єврейські школи діяли в Межирові, Пиляві, Старій Синяві та багатьох інших населених пунктах губернії [5, арк. 322]. Розвиток освіти євреїв у XIX столітті відбувався в складних соціально-економічних, суспільно-політичних і правових умовах. Впроваджуючи реформи, царизм не враховував, що євреї мали свою систему самоуправління, вікову відчуженість від іновірців, а також прихильність до традицій і авторитетів своїх громад. Однак, незважаючи на політику самодержавства і тяжкі умови, в яких перебувала єврейська спільнота, рівень освіти серед її дітей невпинно зростає. Євреї, виховуючи своїх дітей, особливу увагу приділяли релігійній освіті, що включала вивчення молитов, читання катехізису та великої кількості національних богословських книг. Для цього батьки на власні кошти утримували хедери.

У 40-х роках XIX століття в Російській імперії розпочалась реформа єврейської освіти. У листопаді 1844 року департамент народного виховання видав циркуляр, що стосувався освіти євреїв. З 1845 року в Подільській губернії розпочалась організація навчання євреїв на державному рівні. Відповідно до положень 1804 і 1833 років, було наказано допускати єврейську молодь до загальних навчальних закладів імперії. Для викладання Закону Божого в єврейських навчальних закладах призначались вчителі єврейської національності, тоді як всі інші предмети могли викладати лише православні [6, арк. 322]. Для нагляду за єврейськими училищами в Кам'янці-Подільському була утворена губернська навчальна єврейська комісія і п'ять повітових комісій. Ці заклади також перебували у край незадовільному стані. Однак для євреїв це була єдина можливість здобути елементарну освіту.

Одержавши атестати, євреї могли працювати в приватних освітніх закладах, проте навчати мали право лише єврейських дітей. Їм також дозволяли відкривати приватні училища, але за умови, що вони звітуватимуть про місце розташування навчальних закладів, кількість учнів, які навчаються, список викладачів, а також надаватимуть свідоцтва від батьків або опікунів, які відправили дітей на навчання [7, арк. 94].

Внаслідок революційних подій у Західній Європі в середині 40-х років XIX століття самодержавство побачило реальну загрозу проникнення «шкідливих» ідей у суспільство [8, арк. 11–13]. Тому уряд розробив таємні інструкції для генерал-губернаторів та інших високопосадовців, які передбачали посилення нагляду за поведінкою учнів у гімназіях, систематичну перевірку конспектів учителів поліцією та канцелярськими генерал-губернаторів. Одночасно посилювались цензурні заходи щодо книг і журналів. У вчителів гімназій поліція відбирала конспекти для перевірки. Курс на деполонізацію, а точніше русифікацію освіти у 30-х рр. дав бажанні результати для царизму. Наприклад, в архівних фондах не було виявлено жодного документа про польські школи в повітовому центрі Проскурів ні на початку XIX ст., ні пізніше, хоча в 1862 р. «...православні жителі в м. Проскуріві склали лише третю частину проти католиків-міщан» [2, с. 143–152].

Дотримуючись своїх історичних традицій, корінне подільське населення з власної ініціативи та за власні кошти заснувало й утримувало школи для навчання дітей. У хуторах дітей навчали «мандрівні дяки». Майже в кожному селі на кошти громади утримувались шпиталі, де проживали старі, бідні та немічні люди, а також сироти, яких навчали в місцевих школах.

Загалом освітня сфера Подільської губернії ставала все більше поліетнічною і менш становою, трансформуючись у напрямі розширення доступу до знань для представників різних верств населення та змін в освітньому, духовному й культурному середовищі.

До 1793 року міжконфесійні взаємини на Поділлі були своєрідним «дисидентським питанням», яке Росія використовувала для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої [9, арк. 89]. Після включення території до складу Російської імперії ці взаємини стали важливими факторами церковного життя та внутрішньої політики самодержавства, спрямованими на нейтралізацію православ'я як конкурента за владу та чинника українського національного і політичного сепаратизму. Взаємодія між державою та церквою проявлялася в тому, що уряд контролював усі важливі питання всередині духовно-релігійної сфери. Православна церква, перемістившись у центр державного життя та суспільно-політичних процесів, поступово втрачала свій суто церковний характер і все більше спрямовувала свої зусилля на формування соціокультурного простору російського типу в новій країні, надаючи релігійного забарвлення важливим політичним та економічним заходам царизму. Трансформація освіти краю відбувалася в умовах, коли уряд намагався змінити ситуацію на користь метрополії шляхом поглинення Уніатської церкви як виразника національних засад, культури українців і перешкоди злиття Поділля з імперією. Це необхідно підкреслити, адже за часів Речі Посполитої освіта в краї була тісно пов'язана з релігійними установами, і насамперед з римо-католицькими та греко-католицькими орденами (францисканці, єзуїти, домініканці, кармеліти, василіани). Тому, приєднавши Правобережну Україну, російська влада застала тут досить розгалужену систему освіти, яка здебільшого контролювалася Римо-Католицькою та Греко-Католицькою церквами. Розуміючи це, Санкт-Петербург із перших же днів свого панування в Правобережній Україні почав обмежувати можливості польського шкільництва та формувати російську систему освіти. Царизм прагнув через неї протидіяти полякам, запроваджувати свої порядки, в яких шкільництво відігравало провідну роль.

Оскільки освітні заклади губернії здебільшого функціонували в складі уніатських парафій і монастирів, їх існування та трансформації залежали від змін у церковній сфері, зокрема від цілеспрямованого впровадження православно-конфесійної, імперської освітньої та мовної уніфікації. Тому на межі XVIII – XIX століть навернення в православ'я стало частиною державної політики [1, с. 355]. Зокрема, було здійснено перехід основної маси уніатів до Православної церкви, а наприкінці 30-х років царизм остаточно зруйнував уніатство. Уже в 1799 році Подільсько-Брацлавська православна єпархія налічувала 1593 парафії, що робило її найбільшою серед усіх губерній Правобережжя.

Трансформації освіти на Поділлі відбувалися в умовах, коли уряд реалізовував курс на зміну церковної ситуації на користь російського Православ'я шляхом поглинання Уніатської церкви, яка виражала національні ідеї, культуру українців і була перешкодою для інтеграції Поділля в імперію. Перехід до Православ'я звільняв населення Поділля від релігійних утисків і переслідувань, що, безперечно, мало прогресивне значення, однак водночас означало початок русифікації та зміну культурного і релігійного життя [3, с. 65–69]. На нашу думку, Православ'я поверталось в абсолютно новий соціальний простір. Якщо раніше Православна церква була невід'ємною частиною українського народу, то з часом, після поглинання Уніатської церкви, вона почала відображати інтереси влади. Таким чином, українці опинилися в іншому духовно-культурному середовищі, яке вже мало чітко виражену лінію на злиття з російським імперським порядком. З приєднанням до Росії стало фактично неможливим ототожнення православних з українцями. З кінця XVIII століття Православна церква в Правобережжі, зокрема на Поділлі, почала втрачати свої громадянські цінності і більше не захищала своїх парафіян. Раніше церква несла своїм вірним мудрість, освіченість, вселяла віру та впевненість. За часів Речі Посполитої, хоча Православна церква була в приниженому становищі через гоніння з боку польської влади, вона залишалася надійним партнером для своїх парафіян. Але з 1793–1795 років, коли Православна церква стала на бік Російської держави, вона перетворилася із захисника українських парафіян Поділля на інструмент імперської влади, основний механізм російського впливу на місцеве населення. На межі XVIII – XIX століть відбулися значні зміни в духовно-релігійній культурі, що призвели до формування нового етноконфесійного простору регіону. Росіяни, які прибули на Поділля, стикнулися не тільки з поліетнічним, але й з поліконфесійним населенням. Більшу частину цього населення становили українці, які переважно належали до уніатської або греко-католицької конфесії. Поляки сповідували римо-католицизм, а євреї були носіями іудейської віри

Із середини 90-х років XVIII століття царизм поступово перетворював Православну церкву на інструмент імперської політики. Хоча Російська імперія ставилася з повагою до Римо-католицької церкви та латинського обряду до 20-х років XIX століття, центральна та місцева влада все частіше втручалися у справи православних подолян. Вони завдавали утисків православним приходом і школам, поширюючи національний нігілізм серед священників і вчителів, а також підтримували польських поміщиків у боротьбі з православ'ям. Це змусило українців регіону протистояти ворожому впливу полонізму та русифікації, поклавши боротьбу з ними на свої плечі.

Поділля стало важливою частиною, через яку в Російській імперії відбувалося впровадження нових явищ і тенденцій у Православ'ї, адаптуючи їх до умов імперії. Греко-католицька традиція, що зберігалася на Поділлі

до кінця 30-х років XIX століття, певною мірою зберегла західний вплив і адаптувала його до російських реалій. Важливу роль у цьому процесі відігравав Кам'янець-Подільський, як губернський центр, який був привабливим як для католиків, так і для православних, завдяки своїй святині та науковому значенню, зокрема через Києво-Могилянську академію та Почаївський монастир. Таким чином, Поділля стало не лише сполучною ланкою між Західною Європою і Росією, а й важливим осередком нових суспільних і культурних процесів, у тому числі в освіті.

Повернуте у край православ'я стало знаряддям впливу на традиції, побут, вірування корінних мешканців, коригування їхньої внутрішньої структури, регулювання соціальних, національних і етнічних цінностей. У свою чергу, це об'єктивно позначалося на розвитку національних особливостей і конфесійній зумовленості подільської освіти. Оскільки заклади освіти губернії функціонували переважно у складі уніатських парафій і монастирів, їх існування і трансформації зумовлювалися змінами в церковній сфері, зокрема цілеспрямованим насадженням у краї православно-конфесійної, імперської освітньої та мовної уніфікації.

Як наслідок, абсолютна більшість уніатських навчальних закладів зникла, а ті, що залишилися, потрапили під контроль держави і католиків і до кінця 30-х рр. були закриті або перетворені в державні інституції та осередки зросійщення корінних мешканців.

Висновки. З приєднанням Поділля до Російської імперії його освітня сфера стала набувати істотних етнонаціональних трансформацій, зумовлених, з одного боку, русифікацією й нищенням українського та польського шкільництва, з іншого – появою світських і зростанням чисельності православних навчальних закладів за російськими взірцями, а також шкіл нових колоністів краю. Відбувалося це не відразу, а з певними перервами й особливостями та набуло системного характеру лише в 30-ті роки. Пояснюються такі зміни збереженням і деякий час посиленням польського впливу, а згодом його дедалі більш рішучим згортанням.

Тому спочатку Міністерство освіти намагалось відновити фінансування світських навчальних закладів за рахунок католицьких фондів, однак наразилося на відмову польської шляхти, котра виступала головним суб'єктом доброчинності у сфері освіти. Доброчинність виступала одним із суттєвих чинників підтримки та функціонування навчальних закладів, а іноді єдиним чинником розширення їх мережі. До них на початку XIX ст. долучилося духовенство (переважно римо-католицьке). Основними формами доброчинності польської громади у сфері освіти навчального округу до 30-х рр. XIX ст. залишались едукативні фонди, стипендії, пансіони (конвікти), систематичні та разові пожертви на утримання парафіяльних шкіл і приватних (у тому числі таємних) шкіл.

У розвитку навчальних закладів і освіти на Поділлі істотне значення мав взаємовплив культур, спричинений зростаючим поліетнічним складом мешканців і дедалі більшою строкатістю культурно-освітньої сфери краю, що стали наслідком стимульованої самодержавством аграрної колонізації та промислового розвитку регіону.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ : ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
2. Боднар А. М. Конфесійні і станові особливості функціонування закладів освіти Подільської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Серія «Психологія. Педагогіка. Історія. Політологія. Філософія». Випуск 1. Онтаріо : Accent Graphics Communications & Publishing, 2014. Ар. 143-152.
3. Боднар А. М. Характерні зміни в спрямованості навчання та виховання дітей подільської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 13, присвячений 75-річчю від дня народження професора Л.В. Баженова. С. 283–295.*
4. Державний архів Хмельницької області (ДАХО). Ф. 315. Спр. 1101. 89 арк.
5. ДАХО. Ф. 67. Спр. 52. 1844 р., 322 арк.
6. ДАХО. Ф. 67. Спр. 52. 1844 р. 36 арк.
7. ДАХО. Ф. 67. Спр. 52. 1844 р. 94 арк.
8. ДАХО. Ф. 315. Спр. 1354. 1795–1920 рр. 26 арк.
9. ДАХО. Ф. 315. Спр. 1101. 1801 р. 89 арк.
10. Філінюк А.Г. Демографічні, соціально-станові трансформації польської меншини у Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття в контексті сучасної історіографії. *INTERMARUM: історія, політика, культура : матеріали щорічної Міжнародної наукової конференції «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи. В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності», м. Житомир, 4 листопада 2016 р. / за заг. ред. В. О. Венгерської. Житомир : Полісся, 2016. Вип. 3. С. 98–110.*

Bodnar A. M.

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Law,
Professional and Social and Humanitarian Education
Higher educational institution «Podillia State University»*

Kamianets-Podilskyi, Ukraine

E-mail: bodnar.alla@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6725-3625

Belinska L. M.

*Lecturer of History, Subdivision "Kamianets-Podilskyi Professional College of Food Industry,
National University of Food Technologies"
Kamianets-Podilskyi, Ukraine
E-mail: ludmilabelinska9@gmail.com*

ETHNIC AND CONFESSIONAL SPECIFICITY OF THE EVOLUTION OF THE PODIL SCHOOL EDUCATION AT THE END OF THE 18TH – IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract

The end of the 18th-beginning of the 19th century. was a time of great political changes and social transformations in Ukraine, caused primarily by the new geopolitical situation in Central and Eastern Europe.

Podillia, together with the entire Right Bank, was annexed by the Russian Empire at the end of the 18th century as a result of the second division of the Polish-Lithuanian Commonwealth. This territory became a valuable addition to the metropolis, because it was rich and densely populated. After the annexation of the region, the tsarist authorities immediately began a large-scale restructuring of public life in accordance with the needs and interests of the entire empire.

The educational sphere of the region has undergone significant ethno-national changes, caused, on the one hand, by the Russification and destruction of the Uniate Church and Uniate schooling as important means of preserving the cultural and spiritual heritage and national unity of Ukrainians; on the other hand, the expansion of secular educational institutions according to Russian standards and the creation of schools for new colonists.

Tsarism faced the question of incorporation of the local population into the "all-Russian body". He understood that for this it is not enough to deploy significant military forces on the territory of the region, to carry out administrative and territorial reform, and to fill management offices with Russians. It was necessary to change the outlook of the local population, turn them into loyal subjects of the empire and, in the final stage, completely Russify them.

It was especially difficult to do this with the Poles, who were the dominant ethnic group before the Russians came to the Right Bank and had all the attributes of a state nation. One of them is the national, in this case Polish, education system that worked for the needs of the Commonwealth of Nations.

In the Polish-Lithuanian Commonwealth, education was closely connected with religious institutions and, first of all, with the Roman Catholic and Greek Catholic orders (Franciscans, Jesuits, Dominicans, Carmelites, Basilians).

Key words: *educational institutions, parochial schooling, theological seminary, Podillia, cultural and educational sphere, confessional features, family.*

References

1. Bovua D. (1996). Shliakhtych, kripak i revizor. Polska shliakhta mizh tsaryzmozom ta ukrainskymy masamy (1831–1863). [A nobleman, a serf and an auditor. Polish nobility between tsarism and the Ukrainian masses (1831–1863)]. Kyiv : INTEL [in Ukrainian].
2. Bodnar A. M. (2014). Konfesiyni i stanovi osoblyvosti funktsionuvannya zakladiv osvity Podil's'koyi huberniyi naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st. [Confessional and status features of the functioning of educational institutions of the Podilsk province at the end of the 18th – in the first half of the 19th century]. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Ontario : Accent Graphics Communications & Publishing. P. 143-152 [in Ukrainian].
3. Bodnar A. M. (2020). Kharakterni zminy v spryamovanosti navchannya ta vykhovannya ditey podil's'koyi huberniyi naprykintsi XVIII – v pershiy polovyni XIX st. [Characteristic changes in the direction of education and upbringing of children of the Podil province at the end of the 18th – in the first half of the 19th century.]. *Visnyk Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka. Istorychni nauky*. Kam'yanets'-Podil's'kyy. P. 283–295 [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti (dali – DAKhmO). F. 315. Spr.1101. pp. 89 [State archive of Khmelnytskyi region (further – DAKhmO)] [in Ukrainian].
5. DAKhmO. F. 67. Spr. 52. pp. 322 [in Ukrainian].
6. DAKhmO F. 67. Spr. 52. pp. 36 [in Ukrainian].
7. DAKhmO. F. 67. Spr. 52. pp. 34 [in Ukrainian].
8. DAKhmO. F. 315. Spr. 1354. 1795–1920. pp. 26 [in Ukrainian].
9. DAKhmO. F. 315. Spr. 1101. 1801 r., pp. 89 [in Ukrainian].
10. Filinyuk A.H. (2016). Demohrafichni, sotsial'no-stanovi transformatsiyi pol's'koyi menshyny u Pravoberezhniy Ukrayini kintsya XVIII – v pershiy polovyni XIX st. v konteksti suchasnoyi istoriografii. [Demographic, socio-status transformations of the Polish minority in Right Bank Ukraine at the end of the 18th – the first half of the 19th century in the context of modern historiography]. *INTERMARUM: istoriya, polityka, kul'tura* : materialy shchorichnoyi Mizhn. nauk.konf. "Pol'shcha – Ukrayina: spil'ni shlyakhy do svobody. V yednosti syla. Spivpratsya pol's'ko-ukrayins'ka v perelomnykh momentakh istoriyi ta suchasnosti". P. 98–110. Zhytomyr : Polissya [in Ukrainian].